

Klasik Türk Şiiri Terminolojisini Belâgat Çerçevesinde AnlamlandırmaÜzeyir ASLAN¹**Öz**

Şair tezkireleri klasik Türk edebiyatının en önemli biyografi kaynaklarıdır. Türkçe yazılmış en eski tezkire Ali Şîr Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'idir. Ondan sonra kaleme alınan Sehî Bey'in *Heşt Bihîşt*'i Nevâyî'nin eserini örnek alır. 15. yy.dan 19. yy.a kadar klasik tarzda tezkireler yazılmaya devam etmiştir. Arap ve Fars edebiyatındakiler de dahil olmak üzere bu eserlerde ortak terminoloji kullanılmaktadır. *Latîfi Tezkiresi* örneğinden hareketle bu terminolojinin şimdilik bir kısmının, klasik edebiyatın retorliğini oluşturan fesâhat ve belâgat kuralları çerçevesinde hangi anlamda kullanılmış olabileceğini inceledik. *Latîfi Tezkiresi*'nde geçen kavramlardan bazıları şunlardır: selîs, selâset, revân, latîf, letâfet, hoş, nâzüik, rakîk, lezzet, güşâde, vâzih, rûşen, lâyh, metîn, ma'mûr, muhkem, râsîh, garâbet, vahşiyât, hâyîde, yâve, gîzet, sâde, sathî, pâk, sâf, hemvâr, muhayyel, rengîn, tasannu', musanna', tettebbu', tercüme, taklîd. Bu kavramlardan selîs, revân (akıcılık); latîf, hoş, nâzüik, rakîk, lezzet (tatlılık); güşâde, vâzih, rûşen, lâyh (açıklık); metîn, ma'mûr, muhkem, râsîh (sağlamlık); garâbet, vahşî (alışılmışın dışında kullanım); hâyîde, yâve, gîzet (bayağlık) fesâhatle ilgilidir. Sâde, sathî, pâk, hemvâr (me'ânî); muhayyel, rengîn, zîbâ (beyân); masnû', san'at, tasannu', musanna' (bedî') ise belâgatle ilgilidir. Bu kavramlar doğrudan şiiri niteler. Tettebbu', tercüme, taklîd ise şiirin oluşum aşamasını ifade eder.

Anahtar kelimeler: Tenkit, terim, fesahat, belâgat, Latîfi.

Give To Meaning The Classical Turkish Poetry Terms of Criticism Within The Framework of Rhetoric**Abstract**

Poet tazkiras are very important biography books for Turkish classical poetry. The first tazkira written in Turkish is Ali Şîr Nevâyî (1441-1501)'s *Mecâlisu'n-Nefâ'is*. This is source book for poets of Middle Asia lived in 15th century and before. Secondly *Hesht Behisht* written by Sehî Beg in 16th century in Ottoman area. In the period of 15th century and 19th century tazkiras continued written with classical style and were used common terminology in them. I research a few of this terms in type of *Latîfi's Tazkira*: selis, selaset, revan, latif, letafet, hoş, nazük, rakik, lezzet, güşade, vazih, ruşen, layih, metin, ma'mur, muhkem, rasih, garabet, vahşiyat, hayide, yave, gîzet, sade, sathi, pak, saf, hemvar, muhayyel, rengin, tasannu, musanna, tettebbu, tercüme, taklid. It seems to me that these signify fesahat (eloquence) such as selis, selaset, revan, latif, letafet, hoş, nazük, rakik, lezzet, güşade, vazih, ruşen, layih, metin and belagat (rhetoric) like muhayyel, rengin, tasannu, musanna. Some of them point out phase of poem writing, for instance: tettebbu, tercüme, taklid.

Key words: Criticism, term, eloquence, rhetoric, Latîfi.

¹ Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, uaslan@marmara.edu.tr [Makale kayıt tarihi: 5.6.2018-kabul tarihi: 15.8.2018; DOI: 10.29000/rumelide.454269]

1. Giriş

Bilindiği üzere Türkçe yazılmış ilk şairler tezkiresi Ali Şîr Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'idir. Nevâyî eserini Herat'ta Hüseyin-i Baykara'ya ithafen yazmış, tezkiresinin sekizinci meclisini de baştan sona ona ayırmıştır. Nevâyî eserinde Orta Asya'da tanınmış şairlerden söz eder. Bunların bir kısmı Arapça ve Farsçanın yanında Türkçe ile edebî eserler meydana getirmişlerdir. Türkçe eser veren şairlere dair malumatı biz aynı dönemde ve aynı coğrafyada, hatta *Nevâyî Tezkiresi*'nden önce yazılmış bir başka tezkireden daha öğreniyoruz: *Devletşâh Tezkiresi*. Devletşâh, Nevâyî'nin öğrencidir ve tezkiresini Farsça kaleme almıştır. Bu eserden 13. ve 14. yüzyılda Türk dili ile şiirler yazmış Hasanoğlu ile Timur'un emirlerinden "Seyfi" mahlaslı Emîr Seyfeddin hakkında bilgi bulabiliyoruz.

Türkçe yazılmış ikinci eser, Sehî Bey'in *Heşt Bihişt* isimli tezkiresidir. Bu eserin mukaddimesinden anlaşıldığına göre müellif eserini Nevâyî'yi örnek alarak meydana getirmiştir. Nevâyî tezkiresi sekiz meclisten oluştuğu gibi Sehî Bey'in tezkiresi de sekiz "cennet"ten meydana gelmektedir. Sehî Bey'den sonra Latîfi, Bağdatlı Ahdî, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Beyânî, Âlî (Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı), Garîbî ve Riyâzî tezkire telif etmişlerdir. Türk edebiyatında tezkire yazıcılığı 19. ve 20. yüzyılda ansiklopedik eserlere dönüşmüş olsa da devam etmiştir. 1950'lerde yazılmış olan Nâil Tuman (1875-1958)'in *Tuhfe-yi Nâilî*'sini de klasik tezkireler arasında sayabiliriz.

Arap ve Fars edebiyatı şair tezkirelerinde olduğu gibi,² özellikle 18. yüzyıla kadar yazılmış Türkçe tezkirelerde şiir ve şair değerlendirmeleriyle ilgili ortak kavramların kullanıldığı görülmektedir. Ashında bu kavramların Arap, Fars ve Türk edebiyatında ortak edebî tenkit terminolojisini meydana getirdiğini söyleyebiliriz.³

Biz yalnız şiir değerlendirmelerinde kullanılan kavramları *Latîfi Tezkiresi* örneğinde ele alarak bunların şimdilik bir kısmının neye karşılık gelebileceği hususunda fikirlerimizi serdedeceğiz.

2. Şiir Tenkidiyle İlgili Kavramlar

Latîfi Tezkiresi (Canım 2000) incelendiğinde değerlendirilen konuların genel olarak şiir, nazım tür ve şekilleri, üslûp, söz ve anlam olduğu görülmektedir. Bunlarla ilgili kavramlar şu şekilde sıralanabilir:

genel olarak: eş'âr, şî'r, güftâr, nazm, metn, tahrîr

Latîfi, Ahmedî-yi Rûmî hakkında "... eş'ârî hayâlât u sanâyî'den 'ârîdür." (168), Emrî Çelebi hakkında "... şî'ri dâire-yi sûz u güdâzdan bîrûndur." (179), Muhibbî hakkında "... rengîn güftarı vardır." (152), Ahmedî hakkında "... nazmı sâdedür." (164), Ahmed Paşa hakkında "... ebyât-ı pür-nükâtı elfâz u me'ânîde metn-i metîn gibi muhkem..." (155), Âhî hakkında "... tahrîr ü ta'bîri rûşen ü selîs..." (185) demektedir.

nazım tür ve şekilleri: hamse, dâstân, kasâid, kasîde, müseddes, gazel, kıt'a, târîh, ebyât, buyût, rubâî, beyt, metâli', matla', ferd

² Arap edebiyatında yazılan ilk ve en önemli tezkireler el-Cumâhî'nin *Tabakâtü's-Şu'arâ'sı* ve İbn Kuteybe'nin *Kitâbu's-Şî'r ve's-Şu'arâ'sıdır*. Fars edebiyatında ise Nizâmî-yi Arûzî'nin *Çehâr Makâle'si* ile Avfî'nin *Lübâbü'l-Elbâb* ilk eserlerdir; bk. Çetindağ 2010: 13-18, 23-31.

³ Açıkgöz 2000: 149-160. Konuyla alakalı şu çalışmalara da bakılabilir: Tolasa 1983, Kılıç 1998, Çetindağ 2010.

Latîfi Tezkiresi'nde; Çâkerî Bey hakkında "... şehnâme ve hamse tetebbu' eder." (207), Cafer Çelebi hakkında "... Hevesnâme nâm bir dâstân-ı dilsitânı vardır." (209), Ahmed Paşa hakkında "... üslûb-ı kasâidi hod icmâ' u ittifâk üzre müsellemdir." (155), Emîrî hakkında "... bu bir kaç ebyât-ı simât... kasîde-yi muhayyelleriniñ ebyâtındandır." (180), Habîbî hakkında "... bu müseddes-i musanna'ı bir şâirüñ müsemmenine ve muhammesine benzemez." (222), Bedî'î hakkında "... terceme vü tirâş vaktuhâ gazel ü kasîde derdi." (189), Sun'î-yi Kadîm hakkında "... zebân-ı Türkîde dahı garrâ gazelleri ve zîbâ kıt'aları ve latîf târihleri vardır." (359), Sa'dî Çelebi Efendi Müftî hakkında "... ferd ü rubâiden hûb ebyâtı... vardır." (306), Sâfî hakkında "... buyût-ı ebyâtı kemâl-i metânetde muhkem..." (349), Şevkî hakkında "Bu bir kaç metâlî-i matbû'a anuñ eş'âr-ı sihr-âsârındandır." (335), Ahmed Paşa hakkında "... bu matla'-ı mümteniü'n-nazîrine nazîr olmaz..." (155) denilmektedir.

söyleyiş biçimi: üslûb, edâ

Latîfi, Ahmedî hakkında "... elfâz u edâsında çendân letâfet yokdur." (163), Emrî Çelebi hakkında "... reng ü edâsı âşîkâne degüldür." (179) ve Ahmed Paşa hakkında "... üslûb-ı kasâidi hod icmâ' u ittifâk üzre müsellemdir." (155) demektedir.

söz ve anlam: ta'bîr, terâkib, terkîb, kelîmât, elfâz, lafz, makâlât, makâl, güftâr, söz, kelâm, suhan, me'ânî, ma'nâ, me'âl

Âhî hakkında "... tahrîr ü ta'bîri rûşen ü selîs..." (185), aynı şair hakkında "... terâkîb-i mu'akkad u 'akîme ihtiyâr etmemişdür" (185), Ahmed Paşa hakkında "... bu matla'-ı mümteniü'n-nazîrine nazîr olmaz ki terkîbinde bir lafz-ı bîgâne yokdur." (155), Hâletî Çelebi hakkında hoşça kelîmâtı... vardır." (221), Hadîdî hakkında "... nâzûk hayâl ve rengîn elfâz ile nazm edüp..." (222), Hızrî-yi Amasyavî hakkında "Mesnevî-gûy u sâde-makâl ve makâlâtında çendân hayâl yog idi." (247), Haydar Çelebi hakkında "... sâde güftârı vardır." (240), Ezherî hakkında "... sözde reng ü tasannu' sûretin gösterür..." (170), Hamdî Çelebi hakkında "... kelâm-ı âteş-te'sîr ü âbdârdur." (236), Beyânî hakkında "... her sözünde bir zarâfet ve her suhanda bir san'at kasd edüp..." (197), Ahmed Paşa hakkında "... dîvânında mevcûd olan me'ânîniñ ekseri müdevvenât-ı selefden intihâbdur." (157), Ezherî hakkında "... ma'nâda sâde-makâldür." (170), Zâtî hakkında "... netâyic-i me'âl-i kissa çendân vâzih u rûşen ...düşmemişdür." (265) demektedir.

Değerlendirmelerde kullanılan, *Latîfi Tezkiresi*'nde gördüğümüz ve hemen hemen bütün tezkirelerde karşılaşılabileceğimiz ifade ve kavramlar şunlardır:

âbdâr, âteşîn, âteş-te'sîr, bed degül, begâyet fasîh, begâyet ter, belîğ, bî-bedel, bîgâne, bî-hayâl, bikr ma'nâlar, bî-me'âyib, bî-mesâlib, bî-reng, cedîd hayâller, çâşnî, çâşnîden bîrûn degül, çendân hayâl yok, çendân vâzih, dâ'ire-yi melâhatden bîrûn, dâire-yi sûz u güdâzdan bîrûn, dakîk te'akkul, dikkat, dil-güşâ, dil-sitân, eser-i mezeden bîrûn, fesâhat-şî'âr, garîb, garrâ, gâyetde rûşen, gayrı metrûn, güşâde, hadd-i letâfet, halâvet, halâvet yok, hâlet, hâlet-bahş, hayâl, hayâlâta makrûn, hayâlâtıdan 'ârî, hayâlden 'ârî, hayâlden hâlî, hâyîd, hayl-i hayâlât, hemvâr, hoş, hoşâyende, hoşça, hûb, hüsn, ifrâz, ince tehayyül, intihâb, istimâ'a kâbil, kabûle kâbil, latîf, letâfet, letâfet yok, letâfetden 'ârî, lezîz, lezzet-i şehd, ma'mûr, mahall-i tahsîn degül, makbûl, masnû', masnû'a, matbû', me'ânîden bîrûn degül, melâhat yok, memdûh, mergûb, metîn, mu'akkad u 'akîme, mu'allak, muğlak, muhayyel, muhkem, musanna', mühezzeb, mülâyim, mümteni'ü'n-nazîr, münâsib, müsellemler, müstahsen, mütercem, nazîr, nâzûk, nefis, nikâtdan âzâde, nükûş-ı hayâlât, pâk, pervîn-simât, pesende kâbil, pesendide, pür-füsûn, pür-nikât, pür-sûz, reng, rengîn, rengîn degül, rûşen, sâde, sâdece, sâde-makâl, sâf, sahîh, sakîle, sakîme, san'at, sanâyî'den

'ârî, sathî, selâkat, selefden suhan-çîn, selîs, sırf terceme, sihr-âsâr, sihr-nümûn, sûz, sûz u şevkden bîrûn, sûznâk, şîrîn, şîrînter, şütür gurbe makûlesi, tab'-ı nâsa mülâyim, tahayyülât dan âzâde, tasannu', tazmîn, terceme, teşbihât ü temsilât ile bast, tettebbu', tirâş, uzûbet, vahşî, vasat makûlesi, vasat mertebesinde, yâve, zarâfet, zarâfet yok, zîbâ. Bunların bir kısmı şiiri niteler; bir kısmı ise şiire alışma, şiiri geliştirme/oluşturma sürecini ifade eder.

2.1. Şiirin niteliği ile ilgili kavramlar

Yukarıdaki kavramlar daha önce hazırlanmış başka çalışmalarda da zikredilmiş, bunların sözlük anlamları verilmiş ancak edebî kavram olarak neye karşılık gelebileceği üzerinde durulmamıştır. Biz bu kavramların bir kısmının belâgat çerçevesinde değerlendirilebileceğini düşünüyoruz. Bunun için öncelikle belâgatın ilk aşaması olan fesâhatin, sonra da belâgatın nasıl tanımlandığına bakalım.

2.1.1. fesâhatın tanımı

Fesâhat "Kelimelerin söylenişinin ve dinlenmesinin tatlı ve manasının açık olması, yani telaffuz edilirken anlamının zihinde hemen çağrışım yapmasıdır." şeklinde tanımlanmaktadır. Fasih kelimeler dil kurallarına uygun olan, şair ve yazarların daima kullandıkları kelimelerdir. Bunlar dile ağır, kulağa kötü gelmez; anlamak için sözlüğe ihtiyaç duymaz ve zihni yormaz (Gümüşkılıç 2016: 47).

Fesâhat için kelimeye ve kelimelerden oluşan kelâma (söze) bakmak gerekir. Kelimenin fesâhati tenâfür-i hurûftan yani söyleyiş zorluğundan, garâbetden yani alışılmadık dışında kullanımdan ve kıyâsa muhalefetten yani dil bilgisi kurallarına ve yazarların kullanım biçimlerine aykırılıktan uzak olması ile mümkün olur (Gümüşkılıç 2016: 48-49).⁴

Kelâmın (sözün) fesâhati ise tenâfür-i kelimât tan yani kelimeler yan yana geldiğinde söyleyiş zorluğunun ortaya çıkmasından, za'f-ı te'liften yani söz birliğinin dil bilgisi kurallarına ve yazarların kullanımına aykırı olmasından, ta'kidten yani mana kapalılığından, kesret-i tekrârdan yani kelimelerin çok sık tekrar etmesinden ve tetâbu'-ı izâfâttan yani üçten fazla kelimenin bir araya gelerek tamlama meydana getirmesinden uzak olması ile mümkündür (Gümüşkılıç 2016: 50-57).⁵

*Latîfi Tezkiresi'*nde yukarıdaki izahatla örtüşen terminolojiye bakalım:

a) akıcılık= selîs/selâset

Tanıma göre fesâhatin ilk unsuru kelimelerin söylenişinin kolay olmasıdır. *Latîfi Tezkiresi'*nde "söyleyiş kolaylığı" ile ilgili olarak "selîs/selâset" kavramı geçer. Ahmed Cevdet Paşa selâseti "Sözün dilde kolaylık ve rahatlıkla akışıdır." şeklinde tanımlamaktadır (Gümüşkılıç 2016: 58). Latîfi, Derûnî hakkında şöyle söylüyor: "dedügi ebyâtı muhayyel ü selîs ve musanna' u nefis derdi." (257)

b) tatlılık= latîf/letâfet vd.

Fesâhatin bir diğer unsuru kelâmın (sözün) dinlenmesinin tatlı olmasıdır. A. Cevdet Paşa kelâm-ı latîfi şöyle tanımlıyor: "Elfâz-ı rakîkadan meydana gelen, mizaca, huya ferahlık veren manayı içeren bir sözdür." (Gümüşkılıç 2016: 60) Elfâz-ı rakîka ise "latîf, hoş, nâzik, mülâyim (yumuşak) kelimelerdir; zülf "saç", semen-bû "yasemin kokulu", serv-i nâz "naz servisi", mâh-sîmâ "ay yüzlü" gibi (Gümüşkılıç

⁴ Ayrıca bk. Kılıç 2007: 21-22, Özdoğan vd. 2011: 47.

⁵ Ayrıca bk. Kılıç 2007: 22-24, Özdoğan vd. 2011: 47.

2016: 58), yani daha çok aşk, sevgili ve âşıkla ilgili kelimelerdir. Latîf ile anlam yakınlığı olan kavramlar şunlardır:

latîf (165, 359), letâfet (163, 164, 232, 238), hoş (332), hoşça (211, 295), hoş-âyende (147, 186, 189, 197, 220, 221, 241, 265, 295), nâzûk (147, 152, 165, 186, 220, 222, 232, 269, 270, 308), mülâyim (167, 241), istimâ'a kâbil (270, 278), dil-güşâ (182, 208, 270). Şu kavramlar da dahil edilebilir: 'uzûbet (177, 239, 314, 351), lezîz (185), lezzet (336), şîrîn (177, 182, 228, 269, 313), şîrînter (347), halâvet (164, 355), zarâfet (197), çâşnî (296, 355), çâşnîden birûn degül (252). Biz bu kavramlardan herhangi biriyle karşılaştığımızda fesahatle bağlantılı olarak kelâmın tatlılığının kastedildiğini düşünebiliriz.

Latîfi Ahmed-i Dâî hakkında "... elfâz u edâsı îcâz u ihtisârda nâzûk ü latîf olmuştur." (165), Sun'î-yi Kadîm hakkında "... zebân-ı Türkîde dahı... latîf târîhleri vardır." (359), Şemsî-yi Dervîş hakkında "... vâkı' olan münâzarât-ı murgânı hoş ebyât ... ile bast etmişdür." (332), Muhibbî Sultan Süleyman hakkında "... Türkî hûb-eş'ârı ve nâzûk güftârı vardır." (152) demektedir.

zıt kavramlar: eser-i mezeden birûn (164), halâvet yok (169).

c) açıklık= güşâde vd.

güşâde (172, 197, 241, 357), vâzıh (265), rûşen (185, 265), lâyh (157).

Latîfi, Üsküplü İshak hakkında "... ekser-i eş'ârı... güşâde..." (172), Zâtî'nin *Şem' u Pervâne'si* hakkında "... çendân vâzıh u rûşen ... düşmemişdür." (265), Âhî hakkında "... tahrîr ü ta'bîrî rûşen..." (185) diyor.

zıt kavramlar: muğlak (224), muğallak (224), mu'akkad, 'akîme.

ç) uyumluluk, sağlamlık= metîn

A. Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre Arap belagatçileri fasîh kelimeleri ikiye ayırmışlardır: 1- elfâz-ı cezele yani kalın ve ağır sözler; celâdet "cesaret, yiğitlik", hitâbet "etkili söz söyleme", kazâ/iktizâ "gereklilik", tığ "kılıç", gadr "haksızlık, acımasızlık" gibi. 2- elfâz-ı rakîka yani latîf, hoş, nazik, yumuşak kelimeler (Gümüskılıç 2016: 58); yukarıda bahsedildi.

Kelâm-ı metîn elfâz-ı cezeleden oluşan sözdür. Yine bir kalıptan çıkmış gibi kelimelerin birbirine uyduğu söze de denir (Gümüskılıç 2016: 59).

Latîfi Tezkiresi'nde metîn kavramı geçer. Şeyhzâde Mevlânâ Hamdî Çelebi hakkında "... her beyti beyt-i ma'mûr gibi menba'-ı metîndür..." (235), Sun'î Bey hakkında "... ammâ şî'ri çendân nâzûk ü rengîn ve musanna' u metîn degüldür." (361)

Şunları da ekleyebiliriz: ma'mûr (198, 285, 349), muhkem (155, 349).

d) alışılmışın dışında kullanım= garâbet, vahşiyât

A. Cevdet Paşa, fesâhati bozan bir unsur olarak garâbeti, sözde alışılmışın dışında kelimelerin kullanılması olarak tanımlamakta ve şu örneği vermektedir: Farsça "ateş" kelimesi dilimizde yaygın olarak kullanılır. Aynı kelimenin Arapçası "nâr"dır, Türkçesi ise "od" kelimesidir. Kelimenin Türkçe

olanı bugün tamamiyle terk edilmiştir. Bundan dolayı “od” kelimesinde garâbet vardır (Gümüşkılıç 2016: 48).

Latîfi, Şeyhî ve *Husrev ü Şîrin*'inden bahsederken şöyle diyor: “Esnâ-yı terkîb-i nazmında kavm-i kadîmüñ Oğuzâne vü kûhâne ba'zı âdât u 'ibârâtı düşmişdür ki her biri elfâz-ı garîbeden ve 'ibârât-ı vahşîyyeden addolunur.” (339).

e) bayağlık= hâyîde, yâve, gîlzet

Ali Nazîmâ (1861-1935) belîğ sözlerin fasîh olması şartından hareketle kelâmın belâgatının şunlara bağlı olduğunu söylüyor -bunların bir kısmı yukarıda zikredilmişti- : 1- Garîb yani kullanımda olmayan kelimeler bulunmamalı, 2- Ayaktakımının, aşağı tabakanın kullandığı kelimelere yer verilmemeli, 3- gereksiz yere ilmî kavramlar kullanılmamalı, 4- selâset, yani akıcılık olmalı, 5- cezâlet olmalı, yani harp ve savaşa ilişkili olarak tehdit gerektiren yerlerde söylenilecek sözün be, te, cim, dal, hı, sad, dad, tı, zı, ayın, kaf, kef harflerini sıklıkla içeriyor olması gerekir. 6- Letâfet olmalıdır, yani söz söylenirken ortaya çıkan sesler nazik ve mülâyim olmalıdır (Zülfe 2012: 23-24). Ali Nazîmâ'nın tarifinde yer alan ikinci maddenin *Latîfi Tezkiresi*'nde geçen hâyîde, yâve, gîlzet “kaba, sert” kelimeleri ile örtüştüğünü söyleyebiliriz. Latîfi:

Ahmedî hakkında “... ammâ bir vechile şî'ri yâve ve nazm-ı sâdedür..” (164), Şâhidî-yi Edirnevî hakkında “... eş'ârında sâde ve hâyîde ma'nâları çokdur.” (319), Tâli'î hakkında “... terkîb-i nazmı gîlzet ü sıkletden mu'arrâ...” (372) demektedir.

2.1.2. belâgatın tanımı

A. Cevdet Paşa belâgat ile ilgili şunları söyler: Sözün belâgatı, duruma uygunluktur yani kelimenin makama uygun olan şekliyle açıklanması ve düzenlenmesidir. Ancak mutlaka fesâhati gerektirir. Fesâhat bulunmayan sözde belâgat de yoktur. Yazar önce fasîh kelimeleri seçer ve onları birbirine uyacak şekilde dizer. Bu fesahat aşamasıdır. Sonra da duruma uygun olarak yani bir özelliği göz önünde tutarak gerekli anlamı ifade eder. Bu da belâgat aşamasıdır (Gümüşkılıç 2016: 61).

Belâgat üçe ayrılır: meânî, beyân, bedî'. Sözü gereğine uygun söyleme meânî'nin konusudur. Buna göre asıl belâgati gösteren meânîdir. Sade ve düz bir şekilde duruma uygun olarak söylenen söz belîğ olur. Sözde teşbih, mecaz ve kinaye bulunursa bunların da hakkıyla gösterilmesi gerekir; bu beyân ile bilinir. Sâde sözlerin beyânla ilgisi yoktur. Bedî' ise lafza ve manaya ait süsleri/sanatları konu edinir (Gümüşkılıç 2016: 181).

Buna göre meânî sözün gerçek anlamıyla duruma uygun söylenmesini, beyân mecaz anlamını, bedî' ise sözü süsleyen sanatları konu edinmektedir, diyebiliriz.

A. Cevdet Paşa'ya göre sözün asıl güzelliği belâgatedir. Sözün kalitesinin ve öneminin artması belâgat iledir. Belâgatın alt bölümlerinden bedî'in konusu olan lafza (söze) ait seci', cinas gibi süsleme sanatları ise söze suni bir güzellik katar (Gümüşkılıç 2016: 64).

Belâgat, sözü ifade şekillerinden, bunları yerine getirme yollarından ve sözün güzel yönlerinden bahsettiği için dilbilimin konusuna girer (Gümüşkılıç 2016: 82).

Tâhirü'l-Mevlevî, Muallim Nâcî'nin Belâgat hakkındaki düşüncesini şöyle aktarıyor:

“Muallim Nâcî Efendi merhum: ‘Fenn-i Belâgat meânî, beyân, bedî’ namlarıyla üç kısma ayrılır. Bunlar da birer fen itibar olunur. Şu üç meseleyi nazar-ı dikkate alalım: 1- Kelâmın muktezâ-yı hâle tatbiki, 2- Bir mananın yek diğerinden daha vâzih birkaç suretle ifadesi, 3- Mutabakatı, vuzuhu yolunda olan sözün tezyini. İşte bunlardan birincisi fenn-i meânî ile, ikincisi fenn-i beyân ile, üçüncüsü fenn-i bedî’ ile bilinir. Ehemmiyetleri bu tertibe göredir.” (Kürkçüoğlu 1973: 26)

Yukarıda belâgatle ilgili zikredilen fikirlerden hareket edersek;

a) me’ânî ile ilgili olarak;

sadelik= sâde vd.

sâde (164, 172, 240, 241, 247, 250, 356, 357), sâde-makâl (170, 325), sathî (240, 250, 356), pâk (311, 333), hemvâr “düz” (236).

Latîfî; Hayretî hakkında “... tab’-ı nâsa mülâyim eş’ârı ... âşıkâne ve sâde güftârı vardır.” (241), Haydar Çelebi hakkında “... eş’ârı hayâlden ârî ve sathî vü sâde güftârı vardır.” (240), Şem’î hakkında “... elfâz u edâsı dahî gâyetde rûşen ü pâk...” (333), Hamdî Çelebi hakkında “... nazmı selîs ü hemvâr...” (236) der.

b) beyân ile ilgili olarak;

hayâlîlik= muhayyel, rengîn, zîbâ, mühezzeb

A. Cevdet Paşa’ya göre muhayyelât yani hayâller, tasavvurlar ve vehimler teşbih, mecaz ve kinaye türünden olduğu için beyânın konusuna girer (Gümüşkılıç 2016: 80). Kaya Bilgegil, tehayyüle bağlı sanatlar olarak teşhis, intak, hüsn-i ta’lil ve mübâlağayı da sayar (1989: 209-224). Buna göre hayâlîlikle bağlantılı sanatlar olarak teşbih, mecaz, kinaye, teşhis, intak, hüsn-i ta’lil ve mübâlağa sayılabilir.

Latîfî, Hayâlî Çelebi hakkında “... hoş-âyende ve muhayyel eş’âr-ı sihr-nümûnı vardır.” (253), Şâmî hakkında “... eş’ârında ol kadar reng ü san’at ve hayâl ü dikkat yokdur. Terkîb-i şî’ri nazm-ı sâde makûlesidür.” (316), Harîmî hakkında “... nâzûk beyânı vardır.” (147) diyor.

Ahmed Hamdî, “... ‘ibâre ziyâde mazbût ve keskin ve ziyâde müzeyyen ü rengîn kılınmak için teşbîh ü isti’âre ve mecâz u kinâye tarîkiyle îrâd olunur ki bizi bu tarz-ı muhayyel üzere kelâm inşâsına muktedir etmege mütekeffil ‘ilm ‘ilm-i beyândır.” (Kılıç 2007: 20) der. Buna göre müzeyyen “süslü”, rengîn “renkli” kavramları da beyân ilmi ile alâkalıdır. Latîfî:

Âfitâbî hakkında “... rengîn eş’âr ile müretteb dîvânı... vardır.” (177), Şükrî-yi Sinobî hakkında “... şî’ri zîbâ ve kasîdede kasd-ı garrâsı var idi.” (323) demektedir.

zıt kavramlar: çendân hayâl yok (247), tehayyülât dan âzâde (269), bî-hayâl (325). hayâlât dan ‘ârî, hayâlden ‘ârî, hayâlden hâlî, bî-reng

c) bedî’ ile ilgili olarak

sanatlı= san’at, tasannu’, musanna’

A. Cevdet Paşa, Belâgat’ın bir dalı olan Bedî’in lafza ve manaya ait süsleri/sanatları konu edindiğini belirtmektedir (Gümüşkılıç 2016: 181).

san'at (197), tasannu' (170), musanna' (361, 370)

Latîfî, Beyânî hakkında "... her sözde bir zarâfet ve her suhanda bir san'at kasd edüp..." (197), Ezherî hakkında "... gerçi sözde reng ü tasannu' sûretin gösterür..." (170), Sun'î Beg hakkında "... ammâ şî'ri çendân nâzûk ü rengîn ve musanna' u metîn degüldür." (361) diyor.

zıt kavramlar: sanâyi'den 'ârî (168), tekellüf[lü] (184), sıklet (372)

Fesahat ve belagatla ilgili olduğunu düşündüğümüz edebî kavramlar aşağıdaki tabloda birlikte gösterilmiştir:

Tablo 1:

Fesâhat		Belâgat	
Akıcılık	selîs, revân	Meânî	sâde, sâde-makâl, sathî, pâk, sâf, hemvâr "düz" zıt kavramlar: sakîle, sakîme
Tatlılık	latîf, letâfet, hoş, hoşça, nâzûk, rakîk, mülâyim, hoş-âyende, istimâ'a kâbil, dil-güşâ, 'uzûbet, lezîz, lezzet, şîrîn, şîrînter, halâvet, zarîf, zarâfet, çâşnî, çâşnîden bîrûn degül zıt kavramlar: eser-i mezeden bîrûn, halâvet yok	Beyân	muhayyel, hayâl, nâzûk-beyân, rakîk-beyân, şîrîn-beyân, beyân-ı melîh, ince tahayyül, reng, rengîn, mühezzeb, zîbâ, teşbîhât ü temsilât ile bast, cedîd hayâller zıt kavramlar: çendân hayâl yok, tehayyülâtdan âzâde, bî-hayâl, hayâlâtdan 'ârî, hayâlden 'ârî, hayâlden hâlî, bî-reng
Açıklık	güşâde, vâzih, rûşen, lâyh. zıt kavramlar: muğlak, muğallak, mu'akkad, 'akîme	bedî'	masnû', masnû'a, san'at, tasannu' zıt kavramlar: sanâyi'den 'ârî, tekellüf[lü], sıklet
Uyumluluk, Sağlamlık	metîn, ma'mûr, muhkem, râsîh		
Alışılmışın dışında kullanım	garîb, garâbet, vahşî		
Bayağılık	hâyîde, yâve, gîlzet		
Genel İfadeler	begâyet fasîh, fesâhat-şî'âr, matbû' "kolay, güzel, tatlı"	Genel İfadeler	belîğ, âbdâr, nefis, sihr-nümûn

Örnek Çözümlenmeler:

Hayâlî Çelebi hakkında "... hoş-âyende [= fasih] ve muhayyel [= beyâna ait sanatları içeren] eş'âr-ı sihr-nümûnı [= fasih ve belîğ] vardır." (253)

Şâmî hakkında "... eş'ârında ol kadar reng [= beyâna ait sanatlar] ü san'at [= bedî'e ait sanatlar] ve hayâl [= beyâna ait] ü dikkat yokdur. Terkîb-i şî'ri nazm-ı sâde [= me'ânîye ait] makûlesidür." (316)

Harîmî hakkında “... nâzûk-beyânı [= hayalleri] vardır.”

Ziyâyî hakkında: “Rengîn [= beyâna ait; mecazlı, kinayeli, teşbihli] elfâz u edâ ve hayâlât-ı dakîka [= beyânâ ait] ile Süleymân Han nâmına hikâyet-i Yûsuf u Züleyhâsı ve kabûle kâbil ebyâtıla muhayyel [= beyâna ait] ü musanna’ [= bedî’e ait; söz ve anlam sanatları ile dolu] nazm-ı dil-güşâsı [= fasîh] vardır.” (371)

Tâli’î hakkında: “Elfâz u edâsı ve terkîb-i nazmı gîzlet [= kabalık, fesahate aykırı] ü sıkletden [= ağırlık, bedî’e aykırı] mu’arrâ ve ibârât-ı vahşiyeden [= kullanımdan düşmüş kelimeler, fesâhate aykırı] müberrâ pâk [= me’ânîye ait] ü selîs [= akıcı, fesâhate ait] ve hemvâr [= me’ânîye ait] u nefisdür [= belîğ] ve aslâ eş’ârında terceme vü trâş ve tazmîn ü iktibâs [= tetebbu’] yokdur.” (372)

Alî Çelebi hakkında: “Mevlânâ Hüseyin el-Vâ’iz el-Kâşifi müellefâtından *Envâr-ı Süheylî* nâm kitâb-ı belâgat-nisâbın [= belîğ] -ki *Kelîle ve Dimne*’dür- rengîn-elfâz [= beyâna ait, mecazlı, teşbihli, kinayeli vs.] u ‘uzûbet-i [= fesâhatle ilgili olarak tatlı] hüsn-i edâ ve inşâ-i dil-güşâ [= fesâhatle ilgili] ile zebân-ı Fürsden lisân-ı Türkiye terceme [= tetebbu’] edüp...” [= fasîh ve belîğ bir şekilde tetebbu’ etmiş] (401).

2.2. Şiirin oluşturulması/geliştirilmesi ile ilgili kavramlar:

2.2.1. tebebbu’; tercüme, tedkik, taklîd vd.

Tetebbu’ kavram olarak tercüme, tedkik ve taklîdi kapsamaktadır. Bir başka çalışmamızda (Aslan 2018: 44-64) bu kavram üzerinde durduğumuzdan burada yalnız örnek vermekle yetineceğiz. Latîfî, tezkiresinin giriş kısmında şairlerle ilgili görüşlerini ortaya koyar ve tetebbu’ edenlerle ilgili şunları söyler:

“Kısm-ı hâmis: Ve bir kısmı dahı tetebbu’-ı devâvîn etmekle üstâd nazmuñ semt-i rûşen görmekle kesb-i isti’dâd eder, üstâd nazmında bir ma’nâyı gördükde anı bir mazmûna dahı âlet-i mülâhaza düşürür ve ta’bîr ü edâda elfâz u edâsın evvelkiden evceh ü ahsen düşürür. Veyâhud tab’-ı pâk ü lutf-ı idrâk ile ol ma’nâdan bir ma’nâ dahı hayâl ve ol san’atdan bir san’ata dahı intikâl edüp ilbâs-ı libâsda şâhid-i ma’nâyı bir yüzden dahı sûret verür. Suhan-dânlar katında bu kısım şâ’ir-i mübdi’ gibi aksâm-ı mezbûreden makbûl ü mergûb ve nâzım-ı muhterî’ gibi memdûh u matlûbdur.” (Canım 2000: 103)

Buna göre tetebbu’ eden şairler başarılı olduklarında kabul görmüş ve makbûl sayılmıştır.

Latîfî, Şemsî-yi Kâdî hakkında “... ve şî’r demekde defter ü dîvân tetebbu’ etmezdi.” (329), Necâtî hakkında “Zîrâ mezkûra gelince sâbıkuz-zikr olanlar [Şeyhî, Ahmed Paşa, Nizâmî-yi Karamânî] şî’ri Fürs dîvânlarından tetebbu’ ederlerdi.” (342) demektedir. Latîfî, ayrıca Surûrî (301), Sabâyî (351), Ârifî Hüseyin Çelebi (381), Özrî (389), Kâtibî (452), Kâzımî (456, 457), Kâmî-yi Edirnevî (459), Keşfi (464), Lâmi’î (476), Nizâmî-yi Karamânî (534), Niyâzî-yi Bursevî (551), Helâkî-yi Rûmî (570) ve Hümâmî (574) hakkında aynı kanaattedir.

Hâfız-ı Şîrâzî (öl. 1389)’nin:

Yûsuf-i gom-geşte bâz âyed be Ken’ân gam me-hor
kulbe-yi ehzân şevved rûzî golistân gam me-hor

beytiyle başlayan gazelini Ivaz Paşa Oğlu Atâyî (öl. 1437) aşağıda matla beyti verilen gazeliyle tetebbu’/tercüme etmiştir:

bulına bir gün şeb-i hicrâna pâyân gam yeme
vaslınuñ hurşidine matla' ola cân gam yeme (g. 73/1)

Nazîre mecmualarına göre Atâyî'nin tercüme/tetebbu' gazeli İbrâhim Beg, Ulvî ve Veznedârođlu tarafından tanzîr edilmiştir. Bu noktada Hâfız'ın değil Atâyî'nin gazelinin "zemîn" şiir kabul edildiğini görüyoruz (Aslan 2016: 46).

Tablo 2:

zemin	tetebbu'
Kaybolan Yusuf döner gelir Kenan'a, üzülme. Hüzünler kulübesi döner bir gülistana, üzülme.	Ayrılık gecesine bir gün son bulunur, üzülme; can (bir gün) kavuşma güneşinin doğduğu yer olur, üzülme.
Gamlı gönül düzelir hâlin, karamsar olma, şu divane başım kavuşur yine huzura, üzülme.	Kavuşma sultanı ansızın peştemalinden çıktığı zaman ayrılık arkasını dönüp kaçar, üzülme.
Ömür baharı dönse yine çimenlik tahtına, güzel öten kuşum, çelenk koyarsın başına, üzülme.	Felek ne zamana kadar zulüm noktası üzerine devredecek? Devran bir gün olur iyiliđi merkez edinir, üzülme.
Felek dönmediyse iki gün muradımızca, devran böyle sürmez ya hep, üzülme.	Ey gönül, o saçla olan sözü sağlam bağla, gevşek olma; sevda ile kendini perişan etme, üzülme.
Yitirme umudunu, aman, bilmiyorsun gayb sırlarını, perde arkasında ne gizli oyunlar döner, üzülme.	Ey gönül, onun saç bükümüyle sıkı bir bağın oldu ise de sabah rüzgârını gönderip açmak kolaydır, üzülme.
Gönüm varlığımın temelini götürse de yokluk seli, Nuh'tur kaptanın, dert etme tufanı, üzülme.	Cem gibi ferahlık veren kadehi açıktan iç de zahit gibi halvette gizli çekme, gizli afyon yeme/üzülme.
Çölde yürüyeceksen Kabe'ye varma şevkiyle, deve dikenleri yaksa da canını, üzülme.	Senin şahlar şahın civanmert/iyilik sahibi ve üstün sözlüdür, yine kadehle sözü tazele, üzülme.
Konak yeri tehlikeli, varış yeri çok mu uzak? Sonu gelmeyecek bir yol yoktur, üzülme.	Ey Atâyî, can ile gönül sana siper olduğuna göre yan bakışı yağmur gibi ok attıkça atsın korkma, üzülme (Aslan 2016: 143-144).
Canandan ayrılık, rakibimin sıkıştırması, hâlim bu, biliyor hepsini hâlden hâle sokan Tanrı, üzülme.	
Hâfızım, fakirlik köşesinde kara gecelerin halvetinde virdin dua ile Kur'an dersiyse üzülme." (Kantar 2016: 156-158)	

Karşılaştırılan şiirlerin vezni ve redifi aynıdır, mana açısından ise her iki şiir benzerlik göstermektedir. Bir başka örnek:

Tablo 3:

Perviz Efendi (16. yy.) bize kâfir demiş bir 'âlim-i dehr yalanuñ yok-durur hergiz fûrûğı müsülmân diyelüm biz dahı aña durûğı-râ ne-şâyed cuz durûğı "Yalana yalandan başkası yaraşmaz." (Solmaz 2005: 136)	Nef'i (öl. 1635) bize kâfir demiş müftü efendi tutalum ben aña diyem müsülmân varıldukda yarın rûz-ı cezâyâ ikimüz de çıkaruz anda yalan (<i>Sihâm-ı Kazâ</i> 'dan)
--	---

Nefî'ye ait yukarıdaki kıtanın Pervîz Efendiye nazire olması bizim kanaatimize göre -diğer çalışmamızdan da hareketle- mümkün değildir, bu benzerlik tetebbu'u işaret etmektedir.

Sonuç

Şair tezkirelerinde karşılaştığımız "tenkit terminolojisi"ni oluşturan kavramların fesâhat ve belâgat çerçevesinde anlamlandırılmasının mümkün, hatta gerekli olduğu kanaatindeyiz.

Kaynaklar

- Açıköz, N. (2000). "Klasik Türk Şiiri Tenkid Terminolojisi ve 'Âb-dâr' Örneği". Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi. S. 2. İstanbul. s. 149-160.
- Aslan, Ü. (2016). Ivaz Paşa Oğlu (öl. 1437) 'Atâyî Dîvânı. Kriter Yayınları. İstanbul.
- Aslan, Ü. (2018). "Âşık Çelebi'nin Tetebbu' Şiirleri". Bir Devr-i Kadîm Efendisi Prof. Dr. Tahir Üzgör'e Armağan. Ed. Ü. Aslan - H. Taş - Ö. Zülfe. Yayın Evi. Ankara. s. 44-64.
- Bilgegil, K. (1989). Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat). Enderun Yayınları. İstanbul.
- Canım, R. (2000). Latîfi: Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzemâ (İnceleme-Metin). hzl. Rıdvan Canım. Atatürk Kültür Merkezi Yayını. Ankara.
- Çetindağ, Y. (2010). Şiir ve Tenkit - Türk. İran ve Arap Tezkirelerinde- Kitabevi Yayınları. İstanbul.
- Gümüşkılıç, M. (2016). Ahmet Cevdet Paşa: Belâgat-ı Osmâniyye. Kapı Yayınları. İstanbul.
- Kanar, M. (2016). "Hafız Divanı Üzerinde Yeni Bir Çeviri Çalışması Hafız'ın Şiirlerinin Farsça Öğretimine Katkısı Üzerine Denemeler". 28/09/2016. sa. 11: 30. <http://istanbul-universitesi.beta.dergipark.gov.tr/download/article-file/10360>. s. 156-158.
- Kılıç, A. (2007). Ahmed Hamdî: Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî (İnceleme-Metin-Dizin). Laçın Yayınları. Kayseri.
- Kılıç, F. (1998). XVII. Yüzyıl Tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler. Akçağ Yayınları. Ankara.
- Kürkçüoğlu, K. E. (1973). Tahir'ül-Mevlevî: Edebiyat Lügati. Enderun Yayınları. İstanbul.
- Özdoğan, M. A. Temizkan, A. Dinç, A. (2011). Yemli hazâde Mustafa Kâmil: Nazmü'l-Fünûn. Ukde Kitaplığı. Kahramanmaraş.
- Solmaz, S. (2005). Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı (İnceleme - Metin). Atatürk Kültür Merkezi yayını. Ankara.
- Taş, H. (2018). "Edebî Sanatların Metin Tamirine Katkısı". Bir Devr-i Kadîm Efendisi Prof. Dr. Tahir Üzgör'e Armağan. Ed. Ü. Aslan - H. Taş - Ö. Zülfe. Yayın Evi. Ankara. 620-639.
- Tolasa, H. (1983). Sehî, Latîfi, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. YY.da Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi I. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İzmir.
- Zülfe, Ö. (2012). Ali Nazîmâ: Muhtıra-i Belâgat. Yedirenk. İstanbul.